Vznik Slovenského štátu neveštil nič dobré :)

Článok z denníka Pravda. Publikovaný 14. marca 2014.

Pred 75 rokmi bol na troskách prvej Československej republiky vyhlásený Slovenský štát. Prvý samostatný štátny útvar Slovákov v moderných dejinách.

Po prijatí ústavy 21. júla 1939 bol premenovaný na Slovenskú republiku. O akú „samostatnosť" v skutočnosti išlo, hovorí historik Ivan Kamenec: „Keď Tiso predniesol 14. marca 1939 svoj prejav o tom, že sa má vyhlásiť samostatný štát, a to "blitz schnell", po jeho slovách sa neozval žiadny, ani formálny potlesk. Poslanci boli zastrašení." Po vojne dostala republika ďalšie prívlastky: klérofašistická, vojnová, ale nazývali ju aj Hitlerov produkt či podľa Dominika Tatarku – farská republika.

Ak sa ústava dnešnej Slovenskej republiky nehlási k odkazu vojnového Slovenského štátu, je legitímne, keď sa o ňom hovorí ako o „prvej Slovenskej republike"?

Myslím si, že je to legitímne. Tento štát bol a je charakterizovaný viacerými prídavnými zjednodušujúcimi či kontroverznými označeniami, ktoré majú neraz viac ideologickú, politicko-propagandistickú úlohu a už menej vychádzajú z triezveho historického poznania a hodnotenia: prvá, vojnová, farská, klérofašistická Slovenská republika. Tento štát mal všetky atribúty štátnosti bez ohľadu na to, že bol satelitom Nemecka, čo rozhodujúcou mierou určilo jeho ďalšiu vnútornú i zahraničnú politiku. Problém bol v tom, že vznikol ako vedľajší produkt nemeckej agresie voči vtedajšiemu Česko-Slovensku. Veď v tom čase okrem radikálnej skupiny v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane nikto na Slovensku o samostatnom štátnom útvare ešte nehovoril. Nový štát potrebovalo Nemecko, aby pred európskou a svetovou verejnosťou zdôvodnilo, že Česko-Slovensko sa vlastne rozpadlo zvnútra. A nemecké jednotky obsadili západnú časť krajiny údajne iba preto, aby urobili poriadok a ochránili tunajšiu nemeckú menšinu pred prenasledovaním. Prípadne, aby umožnili Slovákom „oslobodiť sa" od Čechov a utvoriť vlastný štát. Podľa relevantných a všeobecne dostupných dokumentov je jasné, že nový štátny útvar vznikol na priamy príkaz Hitlera a v záujme nacistickej dobyvačnej politiky.

Pred hlasovaním za vznik Slovenského štátu Jozef Tiso oboznámil snem s tým, že ide vyslovene o Hitlerovu vôľu. Nedá sa z toho vyvodzovať, že vyhlásenie prvej Slovenskej republiky bolo nelegitímne, keď sa poslanci rozhodovali pod tlakom?

Vznik štátu odhlasoval Snem Slovenskej krajiny ktorý bol zvolený ešte za Česko-Slovenska, v decembri roku 1938. Snem, samozrejme, hlasoval pod nemeckým tlakom. Vyžaduje si to zrejme výklad znalca ústavného práva, ale formálne to bolo legitímne vyhlásenie. Na druhej strane, keď Tiso predniesol svoj prejav o tom, že sa má vyhlásiť samostatný štát a to „blitz schnell", po jeho slovách sa neozval žiadny, ani formálny potlesk. Poslanci boli zastrašení. Štát sa nevyhlásil tajným hlasovaním ani aklamáciou, ale poslanci vstali, zaspievali budúcu štátnu hymnu a týmto spôsobom bol tento štátoprávny akt zavŕšený.

Bolo to tak právne „v poriadku"?

Problém je v tom, že nejde o samotné vyhlásenie alebo nevyhlásenie štátu, ale o to, aký tento štát bol potom, aký mal režim a čo okolnosti jeho vyhlásenia znamenali pre celú spoločnosť. Súčasťou a podmienkou jeho ďalšej existencie bola tzv. Ochranná zmluva, ktorú Slovensko muselo prijať pod nátlakom Nemecka. V nej bolo zakotvené, že zahraničná, hospodárska a vojenská politika nového štátu sa bude musieť uskutočňovať v úplnom súlade s nemeckou politikou a jej záujmami. A to neveštilo nič dobré. Slovenský štát bol postupne zatiahnutý do vojnových akcií ako spojenec nacistického Nemecka. Najprv proti Poľsku, neskôr proti vtedajšiemu Sovietskemu zväzu a dokonca Slovenská republika vypovedala vojnu aj Veľkej Británii a USA. A tým si vlastne táto republika, hoci to mnohí nechcú pripustiť, už vtedy podpílila konár možnosti svojej povojnovej existencie, pokiaľ Nemecko vojnu nevyhrá.

Slovensko vstúpilo do vojny s Poľskom, v ktorej získalo isté územia. Dá sa povedať, že sa politikom začala pozdávať Hitlerova „ochrana", keď im sľuboval aj niečo z maďarských území?

Bola to typická Hitlerova hra podľa princípu „rozdeľuj a panuj". Vstup slovenskej armády do vojny proti Poľsku sa u nás zdôvodňoval tým, že Poľsko po Mníchovskej dohode anektovalo niektoré slovenské územia. A to sa dalo ľahko propagandisticky využiť. Pravdepodobne to viacerí slovenskí politici vedeli, ale už vtedy boli tak nadviazaní na Nemecko, že s inou alternatívou ani nepočítali. Ešte koncom augusta 1939 boli v Bratislave zastupiteľské úrady Francúzska a Veľkej Británie, ktoré po protipoľskom útoku slovenskej armády prerušili všetky diplomatické styky so Slovenskou republikou. Bol to jeden z tých krokov, pre ktorý sa Slovensko začalo čím ďalej, tým viac ponárať do siete kolaborácie s nacistickým Nemeckom. Bez ohľadu na to, či jednotliví

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania

slovenskí politici s tým vnútorne súhlasili, alebo nie. História je veľmi prísna, nekompromisná: nehodnotí úmysly, ale činy svojich aktérov.

V tejto súvislosti zakaždým zaznie otázka, či sa vôbec kňaz Jozef Tiso mohol vyhnúť svojim budúcim tragickým rozhodnutiam?

Bol to osud aj iných politikov, najmä v menších štátoch. Je to skôr otázka pre psychológa, či Tiso mohol nemecké požiadavky odmietnuť, alebo nie. Rovnako by sme sa mohli takto spýtať aj na komunistických politikov, či mohli, alebo nemohli po roku 1948 odmietnuť model stalinistického režimu, resp. tlak brežnevovského Sovietskeho zväzu po roku 1968. Možno vnútorne nemuseli súhlasiť, ale napriek tomu raz viac, inokedy menej ochotne kolaborovali. A nesú za to zodpovednosť. História by nemala hovoriť o ich vine či nevine (to je parketa pre právnu teóriu a prax), ale o ich neoddiskutovateľnej politickej a morálnej zodpovednosti. Kto vstupuje do politiky, a to sa netýka len Tisa, tak nesie za svoje činy jednoznačnú zodpovednosť. Politici, najčastejšie v totalitných režimoch, sa spravidla postupne dostávajú na veľmi neistú, zradnú pôdu, keď začnú pred sebou tlačiť káru takzvanej politiky menšieho zla. A to bol aj prípad Jozefa Tisa alebo ďalších predstaviteľov Slovenského štátu. Menšie zlo nakoniec spravidla vedie ku zlu veľkému alebo väčšiemu.

Dá sa vôbec ešte hovoriť o „politike menšieho zla“, keď Slovensko obetovalo 70-tisíc ľudských životov v holokauste?

Do dnešného dňa apologéti Slovenského štátu hovoria, že ak by sa to nebolo stalo, Nemci by boli obsadili Slovensko alebo by tu nastolili nejakú formu protektorátu. Sú to veľmi podivné hypotézy. V roku 1943 slovenská vláda odmietla nemeckú požiadavku na pokračovanie deportácií židovských občanov – a nenasledovali žiadne nemecké represálie. Lenže v roku 1942, v čase prvej etapy deportácií, keď bolo vyvezených a v nacistických vyhladzovacích táboroch následne povraždených takmer 58-tisíc slovenských Židov, tunajšie vládne politické elity ešte boli presvedčené, že Nemecko vyhrá vojnu. Bez tohto presvedčenia by, pravdepodobne, neboli pristúpili k násilnému vyvezeniu dvoch tretín tunajších Židov, ktorých vzápätí zbavili štátneho občianstva.

Bola to teda slovenská „nadpráca“?

Celý tento proces bol síce ovplyvnený nemeckým tlakom, ale uskutočnený vlastnými mocenskými a administratívnymi prostriedkami, v sprievode neobyčajne vulgárnej nenávistnej antisemitskej propagandy. Takzvané riešenie židovskej otázky malo na Slovensku aj „príťažlivé“ sociálne pozadie. V našich moderných dejinách sa už viackrát zopakovala modelová situácia, keď sa nejaká skupina obyvateľov označí na základe majetkových, národnostných, nacionálnych, rasových, alebo náboženských kritérií za nepriateľa národa, štátu, pracujúceho ľudu a potom sa jej zoberie majetok. Násilné vyvlastňovanie (nech sa dialo pod názvom arizácia, konfiškácia, znárodnenie či privatizácia) sa napokon vždy skončilo hospodárskym krachom a najmä morálnym fiaskom. A dodnes to v moderných slovenských dejinách vytvára traumu, s ktorou sa slovenská spoločnosť veľmi ťažko vyrovnáva.

„Viera“ v Hitlerovo víťazstvo z pohľadu súčasníkov nebola neopodstatnená. Ak sa vrátime do roku 1939, Hitler bol mimoriadne efektívny. Sám sa čudoval, ako ľahko sa mu podarilo rozbiť Česko-Slovensko...

Malé štáty a národy sú vždy vo veľmi nevýhodnom postavení oproti veľmociam. Ale nemožno všetko, čo sa robilo na Slovensku, a najmä tie antihumánne činy a zločiny, zvaľovať len na tlak nacistického Nemecka. Takisto by sa potom mohli ospravedlňovať činy a zločiny druhej totality, že sa udiali tiež pod tlakom inej veľmoci – Sovietskeho zväzu. Či to bolo po roku 1948, alebo po roku 1968. Jozef Tiso možno s niektorými vecami nesúhlasil, ale nikdy proti nim verejne neprotestoval ani nenaznačil nejaký náznak nesúhlasu, ale, naopak, ešte ich verbálne zdôvodňoval a schvaľoval. Či už to bolo vypovedanie vojny Poľsku a Sovietskemu zväzu, alebo to bolo tzv. riešenie židovskej otázky, ktoré sa nikdy nemôže zužovať len na deportácie.

Zužuje to azda niekto?

Často sa u nás chápe a zužuje celé tzv. riešenie židovskej otázky len na samotný proces deportácií. Ale to „riešenie“ sa začalo už vtedy, keď židovských občanov režim postupne zbavoval najprv politických, potom sociálnych, hospodárskych a nakoniec aj občianskych a základných ľudských práv. Až toto všetko viedlo k deportáciám. Už v jeseni roku 1941 bolo na Slovensku 52-tisíc židovských občanov bez príjmu a majetku. Tento počet ďalej narastal. Odrazu sa títo ľudia stali veľkou sociálnou záťažou pre štát, ktorý nevedel, ako má tento problém riešiť. A vtedy prišla nemecká ponuka (nie príkaz!), že slovenská vláda môže poslať Židov „kdesi na východ“, kde budú mať svoju prácu a vlastné autonómne územie.

Nikto z vedúcich politikov sa tento plán neusiloval spochybniť?

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania

V slovenských vládnych, najmä hospodárskych elitách áno. Ale rozhodujúce politické kruhy prijali nemeckú ponuku s porozumením a vytĺkali z nej pre seba aj politický kapitál. Pochybnosti o budúcom osude vysťahovaných židovských obyvateľov a vedomie, že tento akt sa protiví medzinárodnému i vnútornému právu, sa tlmili demagogickou propagandou, že tento akt je jedinečnou príležitosťou zbaviť Slovenský štát tunajších židovských obyvateľov. Nemci sa navyše zaviazali, že keď za každého vyvezeného Žida zaplatí Slovenská republika „osídľovací poplatok" 500 ríšskych mariek (asi 5-tisíc slovenských korún) a zbaví ich štátneho občianstva, tak títo deportovaní sa už na Slovensko nikdy späť nevrátia. A majetok, ktorý tu po nich ostane, prejde do vlastníctva štátu. Bola to veľmi „lákavá ponuka". Takto sa všetky okolnosti tzv. riešenia židovskej otázky zliali a vyvrcholili tragédiou. Opakujem však, tragédia sa nezačala vtedy, keď týchto ľudí naložili do dobytčích vagónov, nezačala sa ani vtedy, keď sa ocitli pred bránami vyhladzovacích táborov či plynových komôr. Začala sa už vtedy, keď boli označení za nepriateľov štátu a národa. A to bolo už v roku 1939.

Pokúšal sa vysvetľovať Jozef Tiso túto svoju politiku veriacim aj z kazateľnice?

Kázne nie sú zaznamenané v archívnych materiáloch. Prezident Tiso mal však veľké množstvo prejavov a článkov, ktoré niekedy vyznievali ako kázeň. Nebol to však iba Tisov problém. Veď propaganda i oficiálne prejavy vládnych činiteľov, pokiaľ sa týkali tzv. riešenia židovskej otázky, sa vždy snažili verejnosť lživo presviedčať, že celý tento proces je v poriadku aj z hľadiska kresťanskej ideológie.

Ako sa im darilo implantovať ľuďom do mysli nekresťanské idey?

Neviem, či sa to darilo vyslovene „implantovať", ale bežní veriaci určite museli prichádzať prinajmenšom do rozpakov. No samotný Tiso nevysvetľoval svoju politiku iba veriacim, zdôvodňoval ju aj pred Vatikánom. V roku 1944 sa dokonca dostal do sporu s Giuseppem Burziom, ktorý bol charge d'affaires Vatikánu na Slovensku. Vatikánsky diplomat sa snažil intervenovať v prospech prenasledovaných osôb. Tiso ho odbil lživými, navyše cynickými argumentmi: Židia vraj vyvolali Povstanie, a nič zlé sa im vlastne nestalo a nedeje, lebo aj slovenskí robotníci odchádzajú do Nemecka na práce. Je až nepochopiteľné, že takéto argumenty prezident uviedol vo svojom vysvetľujúcom či ospravedlňujúcom liste pápežovi Piovi XII. v novembri 1944. V rovnakom duchu a v rovnakom čase odpovedal aj na protestnú intervenciu protestantského arcibiskupa Eidena zo Švédska. Tiso bol natoľko rozhľadený, aby si uvedomoval, že jeho argumenty sú nepravdivé, zavádzajúce a tzv. riešenie židovskej otázky je v príkrom rozpore s kresťanským učením, ale išiel už svojou cestou… To bolo jedno z tragických vyústení jeho politiky „menšieho zla".

Aká to bola cesta?

Cesta menšieho zla, ktorá ústi do veľkého či väčšieho zla. Tiso napríklad dokázal pred sebou a pred ľuďmi obhájiť už v roku 1940 aj to, že je úplne v poriadku, keď režim vylúčil židovských študentov z vysokých, stredných, odborných i učňovských škôl a „neárijskí" žiaci mohli chodiť iba do oddelených obecných židovských škôl či tried. Táto Tisova pozícia je dodnes nepochopiteľná – tým viac, že ako kňaz požíval medzi obyvateľstvom pomerne veľkú popularitu a autoritu. O to väčšia však bola aj jeho politická a morálna zodpovednosť.

Bol v tom azda sám?

Aby sme to nezužovali len na osobu Jozefa Tisa, omnoho nebezpečnejší v nacizovaní slovenskej politiky boli radikáli. Vojtech Tuka, Alexander Mach, Otomar Kubala, Anton Vašek a iní, ktorí sa opierali o Hlinkovu gardu. Hoci na druhej strane bolo paradoxom, že Tiso ako predseda štátostrany HSĽS bol aj najvyšším veliteľom Hlinkovej gardy. Zároveň ako prezident bol najvyšším veliteľom slovenskej armády. Bez toho, aby sa démonizovala jeho osobnosť, zo všetkých vyššie uvedených funkcií treba vyvodzovať aj jeho morálnu a politickú zodpovednosť za všetko, čo sa v Slovenskom štáte počas šiestich rokov jeho existencie dialo.

Americký historik James M. Ward tvrdí, že Tisovi vyhovovalo vystupovať z pozície, akoby bol tlačený do kúta radikálmi, lebo v skutočnosti chcel to isté čo oni…

V mnohých veciach áno. Nacistom boli, samozrejme, bližší radikáli – slovenskí národní socialisti. Zároveň však vedeli pragmaticky oceniť, že Tiso má väčšiu autoritu v spoločnosti. Vo vnútornom zápase umierneného a radikálneho krídla nechali Tisa napokon zvíťaziť. Nemci vychádzali z toho, že mal väčšiu autoritu, za sebou mal omnoho kvalifikovanejšie hospodárske kultúrne i politické elity vo funkcionárskych štruktúrach HSĽS, než ich mali radikáli. A to nebol jediný prípad v našich i európskych dejinách 20.¤storočia.

Napríklad?

Napríklad v Maďarsku nacisti nechali Horthyho vládu ešte aj po okupácii krajiny v marci 1944, lebo si uvedomovali, že regent je vhodnejšou osobou pre produktívnu kolaboráciu ako extrémny radikál Ferenc Szálasi

a jeho strana Šípových krížov. Taký istý postup zvolila nemecká politika aj pri ovládaní Rumunska, keď kráľovi a Antonescovi umožnila poraziť tzv. Železnú gardu, otvorene sa hlásiacu k nacistickej ideológii a jej politickým metódam. V Protektoráte Čechy a Morava pragmaticky využívali kolaboráciu prezidenta Emila Háchu a domácej protektorátnej vlády a eliminovali vplyv radikálnej fašistickej Vlajky. V Maďarsku sa Szálasi a jeho strana Šípových krížov dostali k moci až na jeseň 1944, keď Nemci zistili, že Horthy sa tajne usiluje vojensky i politicky odpútať od Tretej ríše. Na Slovensku sa takýto scenár nerealizoval. Tiso ešte predtým, než odišiel do exilu v apríli 1945, stále hovoril – alebo naozaj dúfal (?), alebo to bola len póza (?) – že Slovenský štát ostane až do víťazného konca vojny po boku svojho tvorcu a protektora – nacistického Nemecka. Po smrti Hitlera ešte poslal blahoprajný telegram novému nemeckému kancelárovi – Karlovi Dönitzovi.

Ako sa dá tomu porozumieť?

Sú to naozaj nepochopiteľné prejavy politika, ktorý nepripustil, že sa môže mýliť – ako politik, ale aj ako kňaz.

Keď prepuklo SNP, vnímal to tak, že ho národ zradil?

To si nepripúšťal, lebo si nevedel predstaviť, že by sa okrem ľavicových radikálov mohol na Slovensku ktosi postaviť proti režimu a štátu, ktorý tu existoval. Tiso mal veľmi slabý prehľad a cit pre realitu v oblasti zahraničnej politiky. Už na začiatku existencie štátu sa nerozlučne (hoci možno nechtiac) zviazal s hitlerovským Nemeckom a to ho doviedlo do veľmi trpkého konca. Navyše nemohol vedieť, že Nemecko nepočítalo ani po víťaznej vojne s existenciou Slovenského štátu. Dokonca ani s existenciou slovenského národa. Ešte vo februári roku 1943 v Bratislave na tunajšom nemeckom vyslanectve bol vypracovaný programový dokument s plánom, ako bude Nemecko postupovať po víťaznej vojne voči Slovensku.

Mienili zaobchádzať so Slovákmi rovnako ako so Židmi?

Nedá sa to jednoznačne a mechanicky porovnávať, ale v dokumente sa otvorene hovorilo o asimilácii Slovákov. Asimiláciu mala po vojne robiť tunajšia nemecká národnostná menšina. A tí Slováci, ktorí by neboli schopní alebo ochotní asimilovať sa, mali byť deportovaní „na východ“. Čakal by ich potom rovnaký osud ako Židov, Rómov, Poliakov či príslušníkov iných „menejcenných“ národov. Pravdaže, my už dnes vieme, ako to všetko dopadlo. Aj preto musíme v prvom rade hovoriť o faktoch a ich súvislostiach bez toho, aby sme démonizovali a vymýšľali lacné prívlastky pre štát a jeho režim.

Obhajcovia Slovenského štátu neprestávajú dookola opakovať, že sa vtedy rozvíjala kultúra a ekonomika. Čo im na to odpovedáte?

Áno, v oboch spomínaných oblastiach dosiahol Slovenský štát isté pozitíva a vzhľadom na existujúcu vojnovú situáciu aj stabilitu. No aj v tomto smere (hlavne v hospodárskom živote) sa pociťovala nacistická bezohľadná dominancia alebo ideologické limity existujúceho totalitného režimu. Uvedený stav sa dá dobre porovnať s režimom a jeho výsledkami na hospodárskom a kultúrnom poli v rámci komunistickej totality. Ide o to, ako občania vnímajú štát, režim a ich hodnoty. Ak by sme aplikovali kritériá apologétov Slovenského štátu na vývoj po roku 1948, tak by sme museli ospravedlňovať a rehabilitovať aj „červenú totalitu“ so všetkými jej zločinmi a neprávosťami proti slobode občana. A zrejme by nám potom unikla aj podstata charakteristík oboch totalitných režimov, prípadne to, čo po nich vo vedomí spoločnosti ostalo.

Napriek dobovej propagande, ktorá cynicky zasahuje až do súčasnosti, že Slovenský štát bol prosperujúci projekt, v auguste 1944 prepuklo Slovenské národné povstanie. Slovensko ukázalo inú tvár. Bola „tá pravá“?

Neviem charakterizovať, čo je to „pravá tvár“ Slovenska. Aj so SNP súvisia rôzne paradoxy. Povstanie bolo jedným z najdôležitejších prejavov európskej protifašistickej rezistencie. Treba však konštatovať, že nebyť Slovenského štátu, tak Povstanie z roku 1944 by sa nemohlo realizovať v takej podobe, v akej prebehlo. Jeho hlavnou vojenskou silou bola totiž slovenská armáda, vytvorená v rámci mocenských pák štátu a jeho režimu. A keď dnes apologéti ľudáckeho režimu obviňujú jej dôstojníkov a vojakov, že sa postavili proti vlastnému štátu, je to nezmysel. Práve povstalecká armáda si vtedy plnila svoje základné poslanie: brániť slovenské územie pred cudzou okupačnou armádou. Mimochodom, to sa nestalo ani v roku 1938, ani v roku 1968.

Dodnes zaznievajú repliky, či prvá Slovenská republika nezanikla práve kvôli SNP. Bez Povstania by údajne ostala zachovaná…

Slovenský štát by prestal existovať aj bez SNP, ale slovenský národ by vstúpil do obnovujúcej sa Československej republiky vo veľmi nevýhodnej pozícii. Boli tu totiž otvorené tendencie vrátiť sa k prísnemu centralistickému dogmatickému a už neživotnému štátoprávnemu modelu z prvej ČSR, ktorý nepriznával

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania

existenciu samobytnosti slovenského národa. Práve požiadavky nastolenia demokratického režimu, identity slovenského národa a nové štátoprávne usporiadanie v obnovenej ČSR boli kľúčovými bodmi povstaleckého politického programu.

Prečo napriek tomu poniektorí spochybňujú SNP?

Ani Povstanie – ako žiadny dejinný fakt či proces alebo osobnosť – nemožno idealizovať. Nevydarilo sa v ňom všetko. Ak však dáme povstalecké programy a udalosti na pomyselnú váhu dejín, tak môžeme jednoznačne povedať, že Povstanie bolo pre Slovensko východiskom a predpokladom, aby prešlo po vojne do demokratickej Európy. Karty veľmocenskej politiky však boli znova inak rozdané. Po skončení vojny došlo k ďalšiemu paradoxu: Dva najdôležitejšie výdobytky SNP – samobytnosť a rovnoprávnosť slovenského národa, ako aj požiadavka nastolenia demokratického režimu, boli negované nastupujúcou novou totalitou, ktorej predstavitelia zohrali dôležitú úlohu v samotnom Povstaní. História je skutočne niekedy nepochopiteľná. Nedá sa učiť a vykladať ako „malá násobilka" a jej prejavy sa nedajú vnímať v čierno-bielych farbách. Napriek tomu – alebo práve preto – ju treba poznávať a racionálne hodnotiť.

Copyright © 2013 - 2026 Encyklopédia poznania